

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
FACULTATEA DE LITERE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE STUDII FILOLOGICE

Liturghie, Chișinău, 1815.
Ediție de text, studiu filologic și lingvistic

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător de doctorat:
Prof. univ. dr. Munteanu Eugen

Doctorandă:
Dumitraș G. Maria-Lucreția (căs. Cazac)

UNIVERSITATEA "ALEXANDRU IOAN CUZA"
DIN IAȘI
Școala Doctorală de Studii Filologice

ANUNȚ

La data de 3 iulie 2024, ora 12.00, în sala Ivănescu, doamna Dumitraș G. Maria-Lucreția (căs. Cazac) va susține, în ședință publică, teza de doctorat cu titlul *Liturghie, Chișinău, 1815. Ediție de text, studiu filologic și lingvistic*, în vederea obținerii titlului științific de doctor în domeniul Filologie.

Comisia de doctorat are următoarea componență:

Președinte

Prof. Univ. Dr. Felicia Dumas, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

Conducător de doctorat

Prof. Univ. Dr. Eugen Munteanu, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

Referenți

Prof. Univ. Dr. Iraida Condrea, Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău

Prof. Univ. Dr. Alin-Mihai Gherman, Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

Conf. Univ. Dr. Ana-Maria Minuț, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

Vă invităm să participați la ședința de susținere a tezei.

Teza poate fi consultată la Biblioteca Facultății de Litere.

Data afișării: 13.06.2024

Cuprins

1. Studiu filologic	5
2. Studiu lingvistic	16
2.1. Grafia	16
2.2. Fonetica	35
2.2.1. Accentul	35
2.2.2. Vocalismul	38
2.2.2.1. Vocalele	38
2.2.2.2. Diftongii	51
2.2.2.3. Triftongii	56
2.2.2.4. Vocalele în hiat	56
2.2.3. Consonantismul	57
2.3. Morfosintaxa	73
2.3.1. Substantivul	73
2.3.1.1. Declinarea	73
2.3.1.2. Genul	74
2.3.1.3. Numărul	75
2.3.1.4. Cazul	78
2.3.2. Articolul	80
2.3.2.1. Articolul hotărât	80
2.3.2.2. Articolul nehotărât	81
2.3.2.3. Articolul posesiv genitival	82

2.3.2.4. Articolul demonstrativ adjectival	82
2.3.3. Adjectivul	83
2.3.4. Pronumele	85
2.3.4.1. Pronumele personal	85
2.3.4.2. Pronumele și adjectivul pronominal de întărire ..	88
2.3.4.3. Pronumele reflexiv	88
2.3.4.4. Pronumele și adjectivul pronominal posesiv.....	89
2.3.4.5. Pronumele și adjectivul pronominal demonstrativ	90
2.3.4.6. Pronumele și adjectivul pronominal relativ- interogativ	92
2.3.4.7. Pronumele și adjectivul pronominal nehotărât	93
2.3.4.8. Pronumele și adjectivul pronominal negativ	95
2.3.5. Numeralul	95
2.3.5.1. Numeralul cardinal	95
2.3.5.2. Numeralul ordinal	96
2.3.5.3. Numeralul colectiv	96
2.3.5.4. Numeralul distributiv	97
2.3.5.5. Numeralul multiplicativ	97
2.3.5.6. Numeralul adverbial	97
2.3.6. Verbul	97

2.3.6.1. Conjugarea	97
2.3.6.2. Diateza	98
2.3.6.3. Moduri și timpuri verbale	99
2.3.7. Adverbul	107
2.3.7.1. Clase lexico-gramaticale	107
2.3.7.1.1. Adverbe stabile	107
2.3.7.1.2. Adverbe mobile	108
2.3.7.2. Clase semantice	109
2.3.7.2.1. Adverbe calificative	109
2.3.7.2.2. Adverbe de timp	109
2.3.7.2.3. Adverbe de loc	110
2.3.7.2.4. Adverbe de cantitate (cuantificare)	110
2.3.7.2.5. Adverbe aspectuale	111
2.3.7.2.6. Adverbe de cauză și de scop	111
2.3.7.2.7. Adverbe concesive	111
2.3.7.2.8. Adverbe de modalitate	111
2.3.7.3. Adverbe nehotărâte	112
2.3.7.4. Adverbe de negație	112
2.3.7.5. Exprimarea superlativului	112
2.3.8. Prepoziția	113
2.3.8.1. Cazul acuzativ	113
2.3.8.2. Cazul genitiv	115
2.3.8.3. Cazul dativ	116

2.3.9. Conjuncția	116
2.3.9.1. Conjuncțiile coordonatoare	116
2.3.9.1.1. Conjuncțiile coordonatoare copulative	116
2.3.9.1.2. Conjuncțiile coordonatoare adversative	117
2.3.9.1.3. Conjuncțiile coordonatoare disjunctive	118
2.3.9.1.4. Conjuncțiile coordonatoare concluzive	118
2.3.9.2. Conjuncțiile subordonatoare	119
2.3.10. Interjecția	122
2.4. Lexicul	124
2.4.1. Termeni aparținând limbii române vechi	125
2.4.1.1. Termeni de origine latină	125
2.4.1.2. Termeni de origine slavă/ slavonă	126
2.4.1.3. Termeni de origine greacă bizantină sau neogreacă	131
2.4.1.4. Termeni formați în limba română	131
2.4.2. Termeni cu sensuri diferite de cele actuale	135
2.4.2.1. Termeni de origine latină (moșteniți) cu sensuri diferite de cele actuale	135
2.4.2.2. Termeni de origine slavă/ slavonă	138
2.4.2.3. Termeni de origine greacă	142
2.4.2.4. Termeni de origine maghiară	142
2.4.2.5. Termeni de origine obscură	143
2.4.2.6. Termeni formați în limba română	144

2.4.3. Termeni cu formă diferită de cea actuală	150
2.4.3.1. Termeni de origine latină (moșteniți)	150
2.4.3.2. Termeni de origine slavă (veche și modernă)	151
2.4.3.3. Termeni din greacă	152
2.4.3.4. Elemente lexicale formate pe teren românesc ...	153
2.4.3.4.1. Construcții lexicale	153
2.4.3.4.2. Termeni	155
2.4.4. Formarea cuvintelor	156
2.4.4.1. Derivarea	156
2.4.4.1.1. Derivarea cu prefixe	156
2.4.4.1.2. Derivarea cu sufixe	157
2.4.4.2. Compunerea	160
2.4.4.3. Conversiunea	162
2.4.5. Sinonimia	162
2.4.6. Considerații finale	167
3. Bibliografia	174
4. Notă asupra ediției	185
5. <i>Liturghie</i> , Chișinău, 1815	191

Liturghie, Chișinău, 1815.

Ediție de text, studiu filologic și lingvistic

În prezenta lucrare am avut în centru textul *Liturghie*, tipărit de Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni la Chișinău, în 1815, în cadrul Tipografiei Exarhicești ce este înființată după anexarea Basarabiei în spațiul Imperiului Țarist.

Valoarea acestui text derivă, pe de o parte, din importanța *Liturghierului* în ansamblul cărților de cult, alături de *Evangheliar* și *Molitfelnic* fiind conturată conținutul de bază în slujire pentru un preot. Pe de altă parte, constituie primul text tipărit în limba română cu grafie chirilică, după ocuparea teritoriului cuprins între Prut și Nistru în cadrul tipografiei nou create, reflectând aspectele definiției limbii române de la începutul secolului al XIX-lea.

Din punct de vedere structural, în lucrarea de față am urmat planul consacrat al unei ediții de text. În capitolul dedicat studiului filologic, am avut în vedere prezentarea contextului cultural-istoric specific momentului tipăririi *Liturghierului*. De asemenea, am subliniat statutul acestei cărți bisericești în cadrul liturgic ortodox, descriind

arhitectura internă. Am continuat prin prezentarea structurii și a compoziției *Liturghiei* de la 1815, amintind de cele trei planuri principale. Pagina de titlu este urmată de o *Precuvântare* a mitropolitului în care sunt analizate formulări lingvistice utilizate în cadrul oficierei Sfintei Liturghii. Comparând mai multe versiuni românești, grecești și slavone, arhierul își susține anumite opțiuni întrebuințate care i-ar putea surprinde pe preoții ortodocși români obișnuiți cu textele anterioare. Partea a doua cuprinde, în speță, indicații de ordin tipiconal și organizatoric în desfășurarea diverselor slujbe, fără a se prezenta textul propriu-zis al rugăciunilor, aspect ce revine, de fapt, celui de-al treilea plan. A fost realizată, apoi, o scurtă biografie a Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, în care au fost menționate realizările sale ca ierarh și reprezentant al românilor într-un spațiu subordonat Sinodului Bisericii Ruse. O discuție separată a fost dedicată surselor *Liturghiei* de la Chișinău, analizându-se opiniile diverse ale cercetătorilor care s-au ocupat de această problematică. Am continuat prin prezentarea aspectelor ce țin de circulația textului, fiind menționate exemplarele care pot fi găsite în fondurile bibliotecilor românești actuale, nerefuzând posibilitatea existenței și a altor ediții.

În realizarea studiului lingvistic, am avut în vedere trei direcții principale. În cadrul capitolului dedicat grafiei, am oferit detalii cu privire la metoda de transcriere fonetică interpretativă, prezentându-ne opțiunile întrebuițate. Am menționat particularitățile privind notele marginale, utilizarea cratimei, numerotarea, secvențele în alte limbi, prescurtările, suprascrierile, scrierea cu majusculă, accentul, inconsecvențele grafice, *scripta continua*, consoanele geminate, punctuația, utilizarea caracterelor italice, alineatele, greșelile de tipar, finalizând cu realizarea inventarului grafemelor și prezentarea valorilor lor fonetice. În partea a doua, am descris aspectele definitorii foneticii textului. În cazul accentului, în *Liturghierul* de la Chișinău sunt redată, în cele mai multe cazuri, caracteristici ale normei limbii literare moderne. Așa cum am amintit în capitolul dedicat grafiei, accentul a fost marcat consecvent, însă pentru discuția privind specificul foneticii, am avut în vedere exclusiv contextele în care sunt prezentate rostiri diferite de situația lingvistică actuală.

În prezentarea vocalismului, am analizat situația fiecărei vocale, a diftongilor, a triftongilor și a vocalelor în hiat. Pe lângă unele forme care păstrează vocale etimologice, am identificat exemple reconstituite sau forme

considerate drept inovații lingvistice. În acest sens, am notat atât substantivul care păstrează [a] etimologic *cadelniță*, dar și exemple cu închidere la [ă] *cădelniță*. Am înregistrat o ocurență a fonetismului etimologic cu [ă] în *fămeiască*, dar și una cu evoluția la [e] *femeiască*. De asemenea, am remarcat și un context în care [e] se închide la [i], fenomen specific spațiului dialectal moldovenesc: *fîmiiască*. Vocala neaccentuată [ă] din *păhar* este în continuare utilizată în textul de la Chișinău. Totodată, am identificat exclusiv ocurențe în care este păstrată vocală [ă], având un [a] în etimon, în cazul verbului *a locui*, nefiind identificate forme cu fonetismul reconstruit prin analogie cu substantivul *loc*: *lăcuiesc*. Am atestat exclusiv forme cu vocala finală etimologică [ă] în prepoziția *cătră*, fenomen particular ariei dialectale nordice. Vocala [î] a fost păstrată, neevoluând la [i] în verbul *a intra*, fonetismul cu [î] conservat reprezentând de fapt norma generală de până la sfârșitul secolului al XIX-lea. În cazul verbului *a citi*, am întâlnit forme cu vocala [e]: *a ceti*, atestând o unică ocurență în care a fost utilizată varianta literară modernă cu vocala [i] în cazul substantivului provenit de la infinitivul lung *citire*.

Dintre elementele care descriu particularitățile sistemului consonantic, vom aminti și aici câteva. Formele

verbale cu [d] și [t] refăcuți sunt prezente într-un număr mare pe tot cuprinsul textului: *să sloboadă, văd, să scoată, să ardă*. Aceste forme sunt consemnate alături de formele iotacizate: *să trimiță, să scoață, crez, să aprinză, să arză, să vază*. În cazul verbelor de conjugarea a IV-a, am notat atât forme cu rostire muiată a prepalatalei fricative surde [ș]: *greșesc, să împărtășești, săvîrșesc, au covîrșit*, cât și cu rostire dură: *greșaste, (să) împărtășaste, (să) săvîrșăsc, (să) sfîrșaste*. În numeroase contexte se observă preferința pentru africata sonoră [g̃], specifică normei dialectale nordice: *giug, voiu încungiura, neagiungînd, agiutătoare, umegiune, negiunghiind, gios*. Aceste forme alternează cu cele în care apare fricativa prepalatală [j] – *jug(ul), va încunjura, ajunge, junghiere, umejune, jos*. În cazul textului de față, am identificat un unic context de palatalizare a labiodentalei [f] la [h'] în substantivul *her*. În afara acestei secvențe singulare, am remarcat forme nepalatalizate – *va fi, ar fi, fierbinte, înfierbîtîndu-să, fierbîntare*. Am consemnat nedisimilarea [r]-[r]/ [l]-[r], în cazul formelor *ai turburat, să să turbure, turburarea*. În *Liturghierul* de la Chișinău am semnalat exclusiv forme ale verbului *a rupe* (< lat. *rumpere*, cf. DLR) care au păstrat grupul consonantic [mp]: *rumpt-ai, va fi rumpt, nerumpte*.

În prezentarea morfosintaxei textului, am avut în vedere descrierea particularităților claselor lexico-gramaticale. Un element discutat în cazul substantivului a fost declinarea. În ceea ce privește declinarea I, am înregistrat 4 ocurențe ale substantivului *mîină* care, la plural, își evidențiază descendența din declinarea a IV-a caracteristică limbii latine, *manu* + art. *-le*: *mînule*. Dincolo de această formă, am identificat secvențe cu pluralul *mîini/mîine*. Substantivul *latură* este semnalat în text ca fiind încadrat în declinarea a III-a, o ocurență prezentând articol hotărât: *laturea*, iar cealaltă secvență articol nehotărât: *o lature*. Asemenea situației anterioare, și substantivul *marmură* este prezent în text la declinarea a III-a, consemnând forma *marmure*. Substantivul *pîntece* este utilizat la declinarea a III-a, nefiind înregistrată trecerea la declinarea a II-a: *pîntecele*, *pîntece*. Fluctuații ale genului sunt înregistrate în cazul substantivului de genul masculin *veac*, notând atât forma de plural *vêci*, *vêcilor*, cât și forma limbii române literare *veacurilor*. În privința genului, observăm un amestec în cazul substantivului *genunchi*. Înregistrăm patru ocurențe în care își păstrează forma de neutru, la numărul plural fiind utilizat *-e*: *genunche* (192^v/III 81^v), una dintre ele prezentând articolul hotărât *-le*:

genunchile. Notăm, totodată, și o secvență a formei de singular: *genunchiul*. Identificăm forma veche de plural pentru substantivul *rană*: *rane, ranele*.

Printre aspectele specifice articolului, amintim utilizarea articolului enclitic în cazul unor substantive, care numesc fie divinități, fie personaje cunoscute din spațiul vechi sau nou-testamentar, precedate de prepoziții, dar lipsite de un determinant: *ca pre curva, ca pre tâlhariul* (241^r/ III 106^r - 242^v/ III 106^v), *priimêște-mă precum ai priimit pre curvariul* (247^r/ III 109^r), *carele ai îndreptat pre vameșul* (255^r/ III 113^r), *iară în raiu cu tâlhariul și pre scaun ai fost, Hristoase, cu Tatăl și cu Duhul* (115^r/ III 43^r). Am consemnat un amestec de forme invariabile și variabile ale articolului posesiv, astfel fiind surprinsă, pe de o parte, apartenența textului la aria dialectală nordică, în cazul căreia sunt specifice formele invariabile și, pe de altă parte, fiind reflectat începutul etapei de modernizare a limbii române, tipăritura datând de la debutul secolului al XIX-lea.

În cazul adjectivului, în ceea ce privește formarea superlativului absolut, acesta se construiește cu adverbul *prea*, element specific textelor nordice: *prea înțelepții, prea înfrumșetată, prea curatele*. De aici, avem superlativele

sudate și substantivizate: *preablagocestiva*, *Preacuratei*, *Preacuvioase*, *Preasfântă*.

Am consemnat o serie situații în care au fost omise formele atone ale pronumelui personal și ale celui reflexiv, situate după formele accentuate în dativ sau acuzativ, la baza acestui aspect aflându-se influența modelelor străine care au stat la fundamentul traducerilor românești cu specific religios: *Să iubim unul pre altul* (119^r/ III 45^r), *Că drept ești de toate cele ce ai făcut noao* (284^v/ III 127^v). Pronumele personal, formă neaccentuată, de persoana a III-a, genul feminin este de regulă antepus auxiliarului: *lumea ta așa o ai iubit* (123^r/ III 47^r), *cătră zidirea ta carea o ai făcut* (168^v/ III 69^v), *cei ce o au adus* (89^r/ III 30^r). În *Liturghierul* de la Chișinău, am semnalat omiterea pronumelui reflexiv, forma neaccentuată, de persoana a II-a, în cazul verbului *a odihni*, secvență întrebuițată de mai multe ori în capitolele care cuprind textul și rânduiala Liturghiei Sfântului Ioan Gură-de-Aur și a Sfântului Vasile cel Mare, sub influența surselor străine: *Dumnezeul cel sfânt, carele întru sfinți odihnești* (67^r/ III 19^r). În ediția actuală a *Liturghierului*, verbul apare cu formă reflexivă: *Dumnezeule Cel Sfânt, Care întru Sfinți Te odihnești* (LITURGHIER 2012, 143). După cum poate fi remarcat,

forma refăcută pentru genitiv-dativ, numărul singular, genul feminin de pronume demonstrativ (adjectiv pronominal) *acestei(a)* nu este consemnată, în locul său fiind utilizată exclusiv forma etimologică *aceștii*, specifică limbii române vechi: *a cuvintelor aceștii Sfinte Cărți* (5^r/ I 2^r), *cele mai însemnate vremi a slujbei aceștia* (5^r/ I 2^r), *pentru acoperirea sfintei casii aceștia* (47^r/ III 9^r).

În cazul pronumelor și a adjectivelor pronominale nehotărâte *orice*, acestea sunt însoțite de prepozițiile *în*, *de* și *la*, fiind intercalate între cele două elemente componente ale pronumelui. Acest aspect surprinde de fapt „forme din prima fază de gramaticalizare” (Frâncu 2009, 286): *ori în ce zi, ori de ce feliu, ori la ce loc*. Pe lângă acestea, înregistrăm și forma *orice*: *orice am greșit* (58^v/ III 14^v, 72^v/ III 21^v).

În privința numeralului, o particularitate pe care am remarcat-o constă în postpunerea față de substantiv: *are zile 31* (322^v/ III 146^v), *molitve o sută* (402^v/ III 186^v), *molitve doao sute* (402^v/ III 186^v). Alături de aceste exemple, am notat și secvențe în care numeralul este antepus substantivului, conform normei actuale: *trei sute de molitve* (403^r/ III 187^r).

În cazul clasei gramaticale a verbului, am observat forme specifice altor conjugări diferite față de situația gramaticală actuală. Verbul *a curăța* prezintă forme specifice conjugării a IV-a: *curățește, să curățești, va curăți*. Identificăm o unică ocurență în care forma verbului este proprie conjugării I: *a (...) curăța*. Verbul *a adăuga*, încadrat în norma limbii literare moderne în categoria conjugării I, aparține conjugării a III-a: *să (mai) adaoge, adaoge, va (mai) adaoge*. Am semnalat oscilarea verbului *a rămîne* între conjugarea a II-a: *va rămînea* și conjugarea a III-a: *vor rămîne*. Notăm faptul că verbul *a ține*, acum de conjugarea a III-a, apare în text încadrat la conjugarea a II-a: *a (le) ținea*.

Adverbele de timp prezintă o frecvență întrebuințare, din perspectiva spațiului lor intratextual de utilizare, identificând două categorii. Pe de o parte, avem clasa adverbelor utilizate doar în textul liturgic al slujbelor și rugăciunilor, aici menționând: *astăzi, acum, noaptea*. Pe de altă parte, putem vorbi despre categoria adverbelor întrebuințate doar la nivelul indicațiilor tipiconale individuale sau din cadrul capitolului final destinat recomandărilor de slujire preoțească. Unele dintre aceste adverbe aparțin câmpului semantic al succesivității:

atuncea, îndată, târziu; altele surprind un moment precis: *dimineață*.

Prepoziția *peste* a fost înregistrată doar în cadrul a patru secvențe, forma *preste* fiind cea majoritară.

Partea a treia din cadrul studiului lingvistic are în centru descrierea lexicului din acest text. Am realizat analiza lexicului *Liturghiei* de la Chișinău, raportându-ne la textul liturghiilor din lucrarea lui Antim Ivireanul, *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii* (1713) și ultima ediție în limba română a *Liturghierului*, din 2012, realizată în cadrul Patriarhiei Bisericii Ortodoxe Române, o diortosire care îi aparține Episcopului Ciprian Câmpineanul și Protosinghelului Chiril Lovin, coordonatorul Departamentului Carte de cult. În realizarea acestui capitol, am urmărit prezentarea următoarelor categorii: termeni care aparțin limbii române vechi, termeni cu sensuri diferite de cele actuale și termeni cu formă diferită de cea actuală. Totodată, am dedicat o discuție și procedeele de formare a cuvintelor: derivarea, compunerea și conversiunea. Aceasta a fost urmată de prezentarea unor serii sinonimice utilizate în cadrul textului deopotrivă liturgic, imnografic și biblic prin particularitățile de limbaj care îl încadrează în aceste varietăți: *arhieru-ierarș/ ierarh, Bogoiavlenie* -

Dumnezeiasca Arătare – Botezul, Înainte-Mergătorul – Prediteci, Înainte-prăznuire – predpraznic, odăjdii – veșminte, pëveții – cîntăreții, potiriu – păhar, Preobrajenie – Schimbarea la Față, preodlojenie – proscomidie, priceștanie – cuminecătură – împreunare – evharistia, priceștui – cumineca – împreuna, stihologhie – stihoslovie, Strêtenie – Întîmpinarea Domnului, uncrop/ încrop – teplotă – apă caldă, ustav – rînduială, văzduh – aer, Vvedenie – Întrarea în biserică a Preasfintei Stăpînii noastre, vozglas – vozglașenie/ văzglașenie, Zioa a Cincizêcilea - Pogorîrea Sfântului Duh.

Cea de-a treia parte este alcătuită din transcrierea tipăriturii realizate la Chișinău, la 1815, principiile de transliterare fiind menționate detaliat capitolul dedicat grafiei. Textul transliterat este însoțit de câteva facsimile reprezentative.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

A. Izvoare și lucrări de referință

BODONI, LIT. = Bănulescu-Bodoni, Gavriil, *Liturghie*, Chișinău, 1815.

DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, tomul I, partea I: A-B, coord. Sextil Pușcariu, întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Maiestății Sale Regelui Carol I, București, , Socec et Comp. și C. Sfetea, 1913; tomul I, partea a II-a: C, coord. Sextil Pușcariu, întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Maiestății Sale Regelui Carol I, București, Tipografia Ziarului „Universul”, 1940; tomul I, partea a III-a, fascicula I: D, coord. Sextil Pușcariu, București, Universul Intreprindere Industrială a Statului, 1940; tomul II, partea I: F-I, coord. Sextil Pușcariu, întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Maiestății Sale Regelui Carol I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1934; tomul II, partea II, fascicula I: J-Lacustru, fascicula II: Ladă-Lepăda, coord. Sextil Pușcariu, întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Maiestății Sale Regelui Carol I, București, Tipografia Ziarului „Universul”, S.A., 1934, 1937; tomul

II, partea II, fascicula III: *Lepăda-Lojniță*, coord. Sextil Pușcariu, București, Tipografia Ziarului „Universul” S.A., 1948.

DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române* (DLR). Serie nouă, tomul V, *Litera L: Li-Luzulă*, redactori responsabili: Marius Sala, Gheorghe Mihailă, București, Editura Academiei Române, 2008; tomul VI, *Litera M*, redactori responsabili: Iorgu Iordan, Ion Coteanu, București, Editura Academiei R.P.R., 1965; tomul VII, partea I, *Litera N*, redactori responsabili: Iorgu Iordan, Alexandru Graur, Ion Coteanu, București, Editura Academiei R.P.R., 1971; tomul VII, *Litera P*, partea I: *P-Păzui*, partea a 3-a: *Pînă-Pogribanie*, partea a 4-a: *Pogrijenie-Presimțire*, partea a 5-a: *Presin-Puzzolană*, redactori responsabili: Iorgu Iordan, Alexandru Graur, Ion Coteanu, București, Editura Academiei R.P.R., 1972, 1977, 1980, 1984; tomul X, *Litera S*, partea a 4-a: *Slab-Spongios*, partea a 5-a: *Songiar-Swing*, redactor responsabil: Ion Coteanu, București, Editura Academiei Române, 1992, 1994; tomul XII, partea a 2-a: *Litera U*, tomul XIII, *Litera V: Venial-Vizurină*, redactori responsabili: Marius Sala, Gheorghe Mihailă, București, Editura Academiei Române, 2002.

DECR = Braniște, Ene, Braniște, Ecaterina, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Caransebeș, Editura Diecezană Caransebeș, 2001.

DER = Ciorănescu, Alexandru, *Dicționarul etimologic român*, Universidad de la Laguna, Tenerife, 1958-1966.

DELR = Academia Română, *Dicționarul etimologic al limbii române*, volumul I: *A-B*, volumul II, partea 1: *Litera C. Ca-Cizmă*, redactori responsabili: Marius Sala, Andrei Avram; volumul II, partea a 2-a: *Litera C. Clac-Cyborg*, volumul III, partea 1: *Litera D. Da-Djinn*, coord.: Ion Giurgea, Cristian Moroianu, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București, Editura Academiei Române, 2011, 2015, 2018, 2022.

DM = *Dicționarul limbii române moderne*, Academia Republicii Populare Române, Institutul de Lingvistică din București, Editura Academia Republicii Populare Române, 1958.

DOR = Constantinescu, N. A., *Dicționar Onomastic Romînesc*, Editura Academiei Republicii Populare România, București, 1963.

DR = Stoian, M., Ion, *Dicționar religios: termeni religioși, credințe populare și nume proprii*, Editura Garamond, București, 1994.

- DTM = Academia Română, *Dicționar de termeni muzicali*, Editura Enciclopedică, București, 2010.
- GALR = *Gramatica limbii române*, volumul I. *Cuvântul*, Editura Academiei Române, București, 2005
- Bianu/ Hodoș/ Simonescu 1912-1936 = Bianu, Ioan, Hodoș, Nerva, Simonescu, Dan, *Bibliografia românească veche 1508-1830*, tomul III (1809-1830), Editura Academiei Române, Atelierele grafice Socec& Co., București, 1912-1936.
- IVIREANUL, LIT. = Camil, Alina, *Antim Ivireanul, Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii, Târgoviște, 1713. Ediție de text, studiu filologico-lingvistic, notă asupra ediției și indice de cuvinte*, București, Basilica, 2015.
- Manea 2013 = Manea, Lăcrămioara, *Circulația cărții vechi românești (manuscrisă și tipărită) în spațiul nord-dobrogean*, Editura Istros, Brăila, 2013.
- MEO = Ionescu, Christian, *Mica Enciclopedie Onomastică*, Editura Enciclopedică Română, București, 1975.
- LITURGHIER 2008 = *Liturghier*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.

LITURGHIER 2012 = *Liturghier*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2012.

Mosora/ Hanga 1991 = Mosora, Elena, Hanga, Doina, *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile BCU „Lucian Blaga” Cluj (1561-1830)*, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca, 1991.

Mitric 2005 = Mitric, Olimpia, *Cartea românească veche în județul Suceava (1643-1830)*, Editura Universității „Ștefan cel Mare”, Suceava, 2005.

Păcurariu 200 = Păcurariu, Mircea, *Dicționarul teologilor români*, Ediția a doua revăzută și întregită, Editura Enciclopedică, București, 2002.

SCRIBAN = Scriban, August *Dicționarul limbii românești (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*, Edițiune întâia, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”, Iași, 1939.

ȘĂINEANU = Șăineanu, Lazăr, *Dicționar universal al limbei românei*, Ediția a VI-a, Editura Scrisul românesc, Craiova, 1929.

Șesan = Șesan, Dragoș, *Glosar de cuvinte rare și uitate*, Editura Universității din București, București, 2012.

Tiktin = *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch (Dicționar român-german)*, ediția a treia, revăzută și adăugită de Paul Miron și Elsa Lüder, vol. I-III, Clusium, Cluj-Napoca, 2000, 2003, 2005.

B. Cărți și articole:

Arvinte 1983 = Arvinte, Vasile, *Român, românesc, România. Studiu filologic*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.

Arvinte 1988 = Arvinte, Vasile, *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de București (1688), în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389*, în Paul Miron et alii (coord.), *Monumenta Linguae Dacoromanorum – Biblia 1688*, pars , *Genesis*, Iași, 1988, p. 47-123.

Arvinte 1991 = Arvinte, Vasile, *Studiu lingvistic asupra cărții a doua (Ieșirea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389*, în *Monumeta Linguae Dacoromanorum – Biblia 1688*, Pars II. *Exodus*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, p. 1-51.

Arvinte 1994 = Arvinte, Vasile, *Studiu lingvistic asupra cărții a patra (Numeri) din Biblia 1688, în comparație cu Ms. 45 și Ms. 4389*, în *Monumeta Linguae Dacoromanorum – Biblia*

1688, Pars. IV, *Numeri*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1994, p. 1-67.

Arvinte 1997 = Arvinte, Vasile, *Studiu lingvistic asupra cărții a cincea (A doua lege) din Biblia 1688, în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389, în Monumenta Linguae Dacoromanorum – Biblia 1688, Pars. V, Deuteronomium*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1997, p. 1-97.

Avram et alii 1978 = Avram Mioara, Carabulea Elena, Ciobanu Fulvia et.al, *Formarea cuvintelor în limba româna*, vol. II, *Prefixele*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1978.

Baciu 2000 = Baciu, Ana, *Aspecte lingvistice ale unor termeni tipiconali din Manuscrisul Vatican Romeno 6*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai – Theologia Orthodoxa”, I–II, p. 243–252.

Bălan 1914 = Bălan, Ioan, *Limba Cărților Bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Tipografia Seminarului teologic greco-catolic, Blaj, 1914.

Bălan 2010 = Bălan, Emanuel, *Biserica Ortodoxă din Basarabia. Mitropolia Basarabiei de la începuturi până în prezent*, Editura Egal, Bacău, 2010.

Brăguță 2022 = Brăguță, Ecaterina, *Particularități lexicogramaticale ale textului imnografic ortodox*, în: *Filologia*

modernă: realizări și perspective în context european : Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu”: 65 de ani de la fondare, Ediția 16, 20 octombrie 2022, Chișinău, Pro Libra Chișinău, 2022, p. 130-138.

Braniște 2016 = Braniște, Ene, *Liturgica specială*, Editura Basilica, București, 2016.

Cazac 2023a = Cazac, Maria-Lucreția, *Termeni cu sensuri diferite de cele actuale în textul Liturghiilor. Analiză comparativă între „Liturghierul” lui Antim Ivireanul și cel de la Chișinău (1815)*, în Valy Ceia (edit.), *Qvastiones Romanicae X I. Identitate – Diversitate*. Lucrările Colocviului Internațional „Comunicare și Cultură în Romania Europeană”, Tomul I: *Conferințe plene. Limba și literatura latină. Limba română. Literatura română*, 2023, p. 288-296.

Cazac 2023b = Cazac, Maria-Lucreția, *Particularități lexico-semantice în capitolul „Povățuiri și învățături”*. Analiză comparativă între „Liturghierul” de la Chișinău și ediția din 2012, în *Actele Colocviului Internațional „Lexicografia academică românească. Provocările informatizării”*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2023, p. 69-80.

Cemârtan 2016 = Cemârtan, Claudia, *Limba textelor religioase publicate la Tipografia Exarhicească din Chișinău: particularități sintactice*, în „Studia Universitatis

Moldaviae”, Seria „Științe umaniste”, 10 (100), 2016, p. 12-16.

Cereteu 2018 = Cereteu, Igor, *Difuzarea cărții românești vechi în estul Moldovei în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea*, în „Studia Universitatis Moldaviae”, Seria „Științe umaniste”, nr. 4 (114), 2018, p. 90-99.

Chiaburu 2010 = Chiaburu, Elena, *Carte și tipar în țara Moldovei*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010.

Chiaburu 2015 = Chiaburu, Elena, *Tipărituri din vremea exarhului Gavriil (1815-1821) păstrate în biblioteci în România*, în „Magazin bibliologic”, nr. 1-4, 2015, p. 27-46.

Chivu 2013 = Chivu, Gheorghe, *Scrisul religios, componentă definitorie a culturii vechi românești*, în *Perspective asupra textului și discursului religios*, volum îngrijit de Ioan Milică, Emanuel Gafton și Sorin Guia, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013, p. 37-52.

Chivu et alii 2022 = Chivu, Gh., Pană Dindelegan, Gabriela, Dragomirescu, Adina, Nedelcu, Isabela, Nicula, Irina, *Studii de istorie a limbii române. Morfosintaxa limbii literare în secolele al XIX-lea și al XX-lea*, Ediție revăzută și adăugită, Editura Academiei Române, București, 2022.

- Ciobanu 1923 = Ciobanu, Ștefan, *Cultura românească în Basarabia sub stăpînirea rusă*, Editura „Asociației Uniunea Culturală Bisericească din Chișinău”, Chișinău, 1923.
- Ciompec 1985 = Ciompec, Georgeta, *Morfosintaxa adverbului românesc. Sincronie și diacronie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
- Condrea 2016 = Iraida Condrea, *Structura primelor cărți religioase în limba română tipărite în tipografia exarhicească a Chișinăului*, în „Akademos. Revista de știință, inovare, cultură și artă”, 40, Filologie, Academia de Științe a Moldovei, Chișinău, 2016, p. 142-146.
- Danilov 2007 = Danilov, Maria, *Cenzura și cartea religioasă în Basarabia 1812-1918 (între tradiție și politică țaristă)*, în Academia de Științe a Moldovei și a Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Seria Biblioteca „Tyragentia”, XIII, Chișinău, 2007.
- Diaconescu 1970 = Diaconescu, Paula, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1970.
- Dimitriu 1986 = C. Dimitriu „*Dublarea*” complementului direct și a complementului indirect în Biblia de la București, în „Analele Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași”, secțiunea IIIe, Lingvistică, XXXII (1986), p. 39-46.

- Dimitriu 1999 = Dimitriu, Corneliu, *Tratat de gramatică a limbii române. Morfologia*, Editura Institutul European, Iași, 1999.
- Dragomir 2017 = Dragomir, Mioara, *Hronograf den începutul lumii (ms. 3517). Studiu lexicologic*, vol. I, *Descrierea lexicului. Raportarea lexicului la traducerile mitropolitului Dosoftei. Raportarea la lexicul epocii*, Doxologia, Iași, 2017.
- Eșanu, Postică et alii 2019 = Eșanu, Andrei, Postică, Gheorghe et alii, *Mănăstirea Căpriana cu Schitul Condrîța (secolul al XV-lea – începutul secolului al XXI-lea): Studii, documente și materiale*, Cartdidact, Chișinău, 2019.
- Frâncu 2009 = Frâncu, C., *Gramatica limbii române vechi (1521-1780)*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009.
- Fuștei 2011 = Fuștei, Nicolae, *Activitatea social-politică a Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni*, în „Tyragentia”, vol. V [XX], nr. 2, 2011, p. 223-233.
- Fuștei 2014 = Nicolae Fuștei, *Despre izvoarele Liturghierului de la Chișinău din 1815*, în „BiblioScientia”, nr. 11-12, 2014, p. 13-25.
- Gafton/ Milică 2012 = Gafton, Alexandru, Milică, Ioan, *Dublete sinonimice în discursul religios*, în *Analele Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Secțiunea IIIe, Lingvistică*,

- LVIII, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”,
Iași, 2012, p. 155-178.
- Gheție 1975 = Gheție, Ion, *Baza dialectală a românei literare*,
Editura Academiei Republicii Socialiste România, București,
1975.
- Gheție 1978 = Gheție, Ion, *Istoria limbii române literare.
Privire sintetică*, Editura științifică și enciclopedică,
București, 1978.
- Gheție et alii = Gheție, Ion (coord.), Chivu, Gheorghe,
Costinescu, Mariana, Frâcu, Constantin, Roman Moraru,
Alexandra, Teodorescu, Mirela, *Istoria limbii române
literare. Epoca veche (1532-1780)*, Editura Academiei
Române, București, 1997.
- Haneș 1920 = Haneș, Petre V., *Scriitori basarabeni*, Editura
Alcalay & Co., București, 1920.
- Irimia 1997 = Irimia, Dumitru, *Gramatica limbii române*,
Editura Polirom, Iași, 1997.
- Ivănescu 2012 = Ivănescu, Gheorghe, *Problemele capitale ale
vechii române literare*, Ediția a II-a revăzută, Îngrijirea
textului, bibliografie, indici și notă asupra ediției de Eugen
Munteanu și Lucia-Gabriela Munteanu, Postfață de Eugen
Munteanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan
Cuza”, 2012.

- Lupu 1999 = Lupu, Constantin, *Lexicografia românească în procesul de occidentalizare latino-romanică a limbii române moderne (1780-1860)*, Logos, București, 1999.
- Mihail/ Mihail 1993 = Mihail, Paul, Mihail, Zamfira, *Acte în limba română tipărite în Basarabia I (1812-1830) precedate de Bibliografia tipăriturilor românești din Basarabia (=BTRB)*, Editura Academiei Române, București, 1993.
- Minuț 2017 = Minuț, Ana-Maria, *Elemente de morfologie istorică românească, pe baza primei traduceri în limba română a Septuagintei (ms. 45, BAR Cluj)*, în „Diacronia”, Nr 5 (martie 2017), p. 1-13.
- Munteanu 2008 = Munteanu, Eugen, *Lexicologie biblică românească*, Humanitas, București, 2008.
- Neagoe 2011 = Neagoe, Victorela, *Morfosintaxa articolului în graiurile dacoromâne în secolul al XIX-lea*, în „Limba română”, LX (2), Editura Academiei, București, 2011, p. 162-176.
- Olariu 2019 = Olariu, Veronica, *Studiu lingvistic asupra Bibliei de la Sankt Petersburg (1819)*, Doxologia, Iași, 2019.
- Pană Dindelegan 2003 = Pană Dindelegan, Gabriela, *Elemente de gramatică. Dificultăți, controversate, noi interpretări*, Editura Humanitas Educațional, București, 2003.

- Pascu 1916 = Pascu, Giorge, *Sufixele românești*, Librăriile Socec & Co., București, 1916.
- Pavel 2011 = Pavel, Eugen, „*Liturghierul*” în *limba română (privire sintetică)*, în „*Limba română*”, LX, nr. 1, București, 2011, p. 127-138.
- Păcurariu 1995 = Păcurariu, Mircea, *Din trecutul bisericii românești din Basarabia*, în „*Credință și cultură în Moldova. Cultură creștină și simțire românească*”, vol. al III-lea, Editura Trinitas, Iași, 1995.
- Păcurariu 2013 = Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Ediția a III-a, Editura Basilica, București, 2013.
- Petcu et alii = Petcu, Marcu, Pintilie, Adrian, Lihănceau, Nicolae, Crețu, Ramona-Anca, *Pagini din istoria monahismului ortodox în revistele teologice din România. Personalități*, Editura Bibliotecii Naționale a României, Editura Mitropolit Iacov Putneanu, București, 2011.
- Petroaia 2014 = Petroaia, Lucian, *Liturghierul, tezaur de cultură și spiritualitate ortodoxă. Studiu asupra edițiilor în limba română*, Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 2014.
- Popovschi 2000 = Popovschi, Nicolae, *Istoria bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși. Din negura trecutului crâmpie de amintiri*, Editura Museum, Chișinău, 2000.

- Purici 2011 = Purici, Ștefan, *Istoria Basarabiei*, Editura Semne, București, 2011.
- Safta 2010 = Safta, Gheorghe, *Îndrumător liturgic. Întrebări și răspunsuri*, Asa București, Târgoviște, 2010.
- Teleaocă 2011 = Teleaocă, Daniela-Luminița, *Particularități morfosintactice ale textului contemporan de rugăciune (I)*, în „Limba română”, XXI (11-12), Chișinău, 2011, p. 51-58.
- Todi 2003 = Todi, Aida, *Considerații asupra conversiunii în limba română actuală*, în Gabriela Pană-Dindelegan (edit.), *Aspecte ale dinamicii limbii române actuale. Actele Colocviului Catedrei de Limba Română, 27-28 noiembrie 2002, II*, Secțiunea *Lexic și terminologii; alte domenii*, București, Editura Universității din București, 2003.
- Todi 2011 = Todi, Aida, *Elemente de sintaxă românească veche*, Editura Paralela 45, Pitești, 2001.
- Urișescu 2008 = Urișescu, Dorin, *Variantele dialectale ale limbii române în perioada 1780–1880. Fonetica (note de lectură)*, în „Dacoromania”, Serie nouă, XIII (1), Editura Academiei, Cluj-Napoca, 2008, p. 33-56.
- Ursu 1960 = Ursu, N. A., *Problema interpretării grafiei chirilice românești din jurul anului 1800*, „Limba română”, Anul IX, Nr. 3, 1960, p. 33-46.